

ЩЕ РАЗ ПРО СКЛАВІНІВ ТА АНТІВ

У статті розглядається питання доцільності використання терміну "слов'яни" як еквіваленту склавинів ранньовізантійських джерел VI – VII ст. Таке вживання терміну, на нашу думку, призводить не тільки до підміни понять в рамках сучасного термінологічного апарату, а й не відповідає змістові, що вкладається у поняття "склавіни" авторами початку середньовіччя. В цьому контексті згадуються також проблеми співставлення етнографічних груп слов'ян зазначеного періоду та етнокультурних процесів в їхньому середовищі з археологічними явищами.

Ключові слова: склавіни, анти, слов'яни, раннє середньовіччя, археологічна культура.

Понятійно-термінологічні суперечки є неодмінною складовою наукових дискусій практично у будь-якій галузі знання, однак особливою їх палкістю "славляться" науки гуманітарні. Адекватність термінів, якими позначають певні поняття, часто бачиться різними дослідниками чи не діаметрально протилежно, й доволі часто саме певне розуміння терміну починає диктувати зміст та обсяг поняття, для визначення якого цей термін використовується. Одразу обумовимо, що пропонується стаття не має на меті детального історіографічного аналізу слушності застосування терміну **слов'яни** виключно щодо одного з угруповань ранньосередньовічних слов'ян, яких ранньосередньовічні автори називають **склавінами**, для цього знадобилося б чи не монументальне монографічне дослідження. Йдеться радше про нарис, що фіксує сучасний стан справ, а також пропонує повернутися до суті проблеми.

Зазначена суть доволі проста: від часів перших наукових публікацій джерел, у яких згадуються **склавіни**, практично жоден з науковців не заперечував думки, що цей термін передає модифіковану у відповідності до норм грецької та латинської фонетики самоназву **слов'ян**. Тож на думку помітної частини науковців цілком логічним вбачався наступний крок – заміна "не зовсім відповідного" еллінізму або латинізму **склавіни** на "більш адекватний" етнонім **слов'яни**, причому не лише у написаних сучасними мовами роботах, а й у перекладах цими мовами класичних текстів авторів початку середньовіччя¹.

Однак опоненти цієї точки зору вказували, що доцільність "знаку рівності" між **склавінами** та **слов'янами** доволі сумнівна з огляду на те, що поруч із **склавінами** у джерелах VI – VII ст. фігурують **анти**, і є всі підстави вбачати в останніх одне з відгалужень ранньосередньовічних **слов'ян**. Походження "від одного кореня" **склавінів** та **антів** засвідчене Йорданом² та Прокопієм Кесарійським³. Подібність їхніх мови, господарчої моделі, побуту, соціального устрою, військової справи, вірувань стверджують Прокопій⁴ та "Стратегікон"⁵. При цьому дослідники звертають увагу на такий парадокс: за всієї етнографічної тотожності **склавінів** та **антів** в описах візантійців автори чітко їх розрізняють. Тож, слід думати, існували якісь-то цілком наочні відмінності між представниками обох зазначених народів.

Йордан⁶ та "Стратегікон"⁷ зазначають також, що обидва ці народи не є суцільними "монолітами", а являють собою конгломерати чисельних племен. Ці повідомлення, а також зазначення величезних обширів, заселених **склавінами** та **антами**⁸, дозволило сучасним дослідникам вбачати у визначених цими термінами спільнотах союзи племен. Етнічна складова щодо подібних утворень доби військової демократії сумнівів не викликає, питання ставиться інакше: а чи були **анти**, власне, **слов'янами**? Формальний привід ставити таке питання є. Попри визначення цілого набору зовнішніх атрибутів етнічності, всі, хто так чи інакше торкався теоретичних засад цієї проблематики, доходили висновку, що наріжним каменем цього феномену є, все ж таки, самосвідомість, а найпереконливішим наочним проявом цієї само-

свідомості є самоназва. Із *склавінами* в цьому плані все гаразд (щоправда, останнім часом були висловлені сумніви й щодо них, однак, це тема для окремого розгляду⁹), *анти* ж у згаданому аспекті не настільки переконливі. Дійсно, цей етнонім не етимологізується зі слов'янських мов. Найбільш переконливу етимологію слово *анти* має в іранських мовах – "мешканці околиці, прикордоння". Тож термінологічні міркування відкривають широкі можливості для будь-яких гіпотетичних побудов.

Найбільше прихильників, зрозуміло, має слов'янська гіпотеза: мовна і етнографічна подібність, а також єдність походження *антів* та *склавінів* добре засвідчені писемними джерелами. Існують компромісні варіанти – іранізовані слов'яни чи-то скоріше – слов'янізовані іранці, аби врахувати як "слов'янськість" (вірніше – "склавіноподібність") мовну та етнографічну, так і явний іранізм етноніму. Нарешті, є прихильники однозначної "неслов'янськості" *антів*. Хід думок прибічників такої точки зору надзвичайно спрощений: якщо етнонім неслов'янський, то й етнос, напевно, теж. Щоправда, нехтувати при цьому відомостями про спорідненість та етнографічну подібність *антів* та *склавінів* однаково проблематично. Слід також зазначити, що використання в якості самоназви етнонімів іншомовного походження не є чимось нечуваним для слов'ян. Найближчий хронологічно та територіально до *антів* приклад – болгари. Суперстрат тюркомовних кочовиків-булгар порівняно швидко (в історичному, зрозуміло, вимірі) розчинився у слов'янському середовищі придунайських племен, втративши практично всі головні етнічні риси. Однак самоназва цього угруповання тюрк від раннього середньовіччя й до тепер залишається самоназвою одного зі *слов'янських* етносів.

В силу яких саме історичних обставин одне зі слов'янських угруповань початку середньовіччя почало позначати свою спільноту етнонімом іраномовного походження залишається лише гадати. Проте сумніватися в тому, що принаймні на середину VI ст. цей етнонім був вже самоназвою для представників зазначеного угруповання, особливих підстав немає. На цей час ромеї мали кілька десятиліть досвіду спілкування з *антами*, активно вивчали їх як небезпечних військових супротивників та потенційних союзників. Зокрема, Прокопій, який виклав достатньо розлогий етнографічний нарис щодо слов'ян, на власні очі спостерігав *антив*-найманців у складі імперського війська, що на чолі з Велізарієм воювало проти готів в Італії. Навряд-чи за таких обставин візантійські книжники вперто користувалися штучним терміном для позначення "нових варварів". Слід припускати, що представники цієї спільноти самі себе атестували як *антив*.

Отже, прямолінійна логіка "іраномовний етнонім" – "іранський етнос" у випадку *антів* вбачається нами хибною, а сумніви в тому, що *анти* були одним зі слов'янських угруповань, радше надуманими. У контексті основної теми пропонуваної розвідки це означає, що ставити "знак рівняння" між *склавінами* та *слов'янами* для початку середньовіччя, м'яко кажучи, некоректно.

Вже згадувалося, що під назвами *склавінів* та *антів* у ранньовізантійських джерелах фігурують союзи племен. Тобто йдеться про два масштабних об'єднання, у середовищі котрих рекрутувалися військові контингенти, що здійснювали напади на Імперію або ж виступали її союзниками. Зокрема, за повідомленням Прокопія у 545 р. принаймні якась-то частина *антів* уклала з Імперією дипломатичну угоду "на найвищому рівні" й отримала дозвіл імператора Юстиніана I оселитися навкруги міста Турріса на лівобережжі Дунаю за умови дотримання миру з Імперією та надання військової допомоги ромеям в разі конфліктів з "третьою стороною"¹⁰. Від цього часу *анти* жодного разу не з'являються на сторінках візантійських джерел як нападники. Показовою є й остання згадка про *антів* в писемних джерелах: 602 року авари, які в силу обставин не могли конфліктувати безпосередньо з Імперією, здійснили каральну експедицію проти союзників ромеїв *антів*. В описі Феофілакта Симокатти ця військова акція подана чи не як геноцид *антів*¹¹, але більш слушною здається думка, що внаслідок зазначених подій *анти* перестали існувати саме як помітна військово-політична сила. Причому останнє стосується виключно *антів*, які мешкали у прикордонні Імперії; стан справ у глибині антського ареалу, що простягався на схід від Дунаю аж до Дніпровського Лівобережжя, перебував поза фокусом уваги ромеїв.

Зайвий раз підкреслимо, що вже на середину – другу половину VI ст. візантійські автори усвідомлювали строкатий склад двох головних слов'янських союзів племен. "Стратегікон"

прямо рекомендує використовувати протиріччя між племенами, що їх складали, як інструмент політичного маніпулювання¹². Це дозволяє припускати, що племінна ідентичність для ранньосередньовічних слов'ян була більш вагомим, аніж приналежність до військово-політичного союзу. Однак в разі контактів (як мирних, так і, насамперед, конфліктних) приналежність до *склавинів* або *антів* представників певного малого племені, ймовірно, висувалася на перше місце, адже у такий спосіб демонструвалася потенціальна військова підтримка. Ромеїв "нові варвари" цікавили здебільшого з військово-політичної точки зору, тож не дивно, що для них вони були насамперед *склавінами* та *антами*, а не представниками дрібніших племен. "Зникнення" *антів* зі сторінок візантійських джерел є доволі показовим у цьому контексті: щойно *анти* перестали являти собою військово-політичну силу, що цікавила Імперію безпосередньо, вони перетворюються на "позаісторичний" народ.

Показовою є й еволюція вживання терміну *склавіни* у візантійських джерелах середини VII ст. та пізніше. Ймовірно, саме у першій половині VII ст. склавинський союз починає поволі розпадатися, а провідну роль у військово-політичній сфері перебирають на себе дрібніші племінні об'єднання, значна частина котрих спромоглася закріпитися на Балканах, на теренах, що *de jure* вважалися імперськими. Візантійці стають краще обізнаними з племінним різноманіттям слов'ян, добре виокремлюючи з їхнього загалу окремі племена (союзи племен?), а термін *склавіни* набуває значення об'єднавчого, призначеного для позначення того чи іншого загалу слов'яномовного населення. Найяскравішою ілюстрацією зазначеної еволюції є "Чудеса св. Димитрія Солунського". Перше зібрання пам'ятки, присвячене подіям кінця VI ст., знає лише *склавинів* як таких. Натомість, друге зібрання, що описує події другої половини VII ст., цей термін вживає лише коли йдеться про кілька слов'янських племен (ріхнини, велегезити, стримонці тощо), що вдаються до спільних дій¹³.

Таким чином, слідуючи логіці вживання терміну *склавіни* ранньосередньовічними авторами, варто розрізняти два хронологічних пласти. Для VI – першої половини VII ст. йшлося, слід думати, про конкретне військово-політичне об'єднання (союз племен) слов'яномовної людності, причому *склавіни* не були єдиними представниками слов'янства, відомими ромеям. Лише від середини – другої половини VII ст. термін *склавіни* набуває значення, що відповідає сучасному терміну *слов'яни*, себто народи, які розмовляють слов'янськими мовами. Тож зайвий раз підкреслимо, що *склавіни* авторів VI – першої половини VII ст. не тотожні *склавінам* джерел пізнішого часу, тому вживати терміни *склавіни* та *слов'яни* як синоніми щодо союзу племен періоду Великого розселення слов'ян (V – середина VII ст.) навряд-чи доцільно.

Проблема, що обговорюється, має ще один доволі суттєвий ракурс, археологічний. Ототожнення *склавинів* та *антів* з носіями праських та пеньківських старожитностей відповідно не викликає суттєвих заперечень вже кілька десятиліть. Однак сталість, аби не сказати хрестоматійність, такого ототожнення створила у значній кількості науковців стереотип щодо абсолютної відповідності між археологічним матеріалом (рештками побутової культури давнини) та етнополітичними реаліями початку середньовіччя. Вперше на небезпеку настільки прямолінійних побудов (принаймні, у вітчизняній літературі з археологічної славістики) звернув увагу О.М.Приходнюк¹⁴, критикуючи концепцію етногенезу східних слов'ян, запропоновану В.Д.Бараном¹⁵.

Ані праська, ані пеньківська археологічні культури не є абсолютно гомогенними. Кожна з цих культур має по декілька локальних варіантів, й хоча ця проблематика поки що знаходиться на початковій стадії опрацювання, наявність певних особливостей просторово обмежених груп пам'яток в рамках праського та пеньківського ареалів не викликає сумнівів¹⁶. Зазначена археологічна картина, на перший погляд, цілком відповідає уявленням про *склавинів* та *антів* як про союзи племен: локальні групи пам'яток відповідають племенам, а ареали культур в цілому – двом військово-політичним об'єднанням. Проте, чіткі кордони між ареалами праської та пеньківської культур існують хіба що на картах, укладених сучасними дослідниками. В контактній зоні зазначених культур археологічний матеріал (насамперед, керамічний посуд та будівлі) з чималою кількістю пам'яток в різних пропорціях поєднує риси, притаманні обом археологічним явищам. Це свідчить на користь активних контактів носіїв праської та пеньківської традицій, обмін населенням тощо, внаслідок чого формувалася "метисна" побутова культура. За суворого дотримання однозначного ототожнення склавинів з носіями праської культури, а антів – пеньківської, доволі складно відповісти на питання з приводу

того, до якої ж саме спільноти – склавинської чи-то антської – слід відносити носіїв таких "метисних" пам'яток.

Наведений приклад, на наш погляд, яскраво ілюструє абсурдність самої постановки питання в археологічному ракурсі як жорсткої опозиції "склавинської" празької та "антської" пеньківської культур. Слід зважати й на те, що союзи племен доби військової демократії були доволі несталими об'єднаннями, конфігурація котрих постійно модифікувалася з огляду на конкретні політичні обставини. Намагання відшукати якісь-то археологічні сліди зазначених змін навряд-чи будуть успішними, адже значно консервативніша сфера побуту напевне не реагувала блискавично на мінливу політичну кон'юнктуру. Згадані "метисні" пам'ятки, матеріали котрих фіксують переплетення кількох традицій побутової культури давнини, є наслідком значно триваліших процесів.

Таким чином, інтерпретуючи археологічні матеріали доби Великого розселення слов'ян варто, на наш погляд, не припускати надмірної схематизації. Пам'ятки празької та пеньківської культур на археологічному рівні відбивають особливості побутової культури двох етнографічних груп слов'ян початку середньовіччя¹⁷. *Склавини* та *анти* візантійських авторів VI – першої половини VII ст., як було показано, є назвами союзів племен, тобто термінологічно позначають військово-політичні об'єднання, структура яких не обов'язково співпадала із структурою згаданих етнографічних груп. Відповідно, коректніше вести мову не про "склавинську празьку культуру", а про "склавинів, які у більшості були носіями празької культури", або ж не про "антську (пеньківську) культуру", а про "антів, які головним чином були носіями пеньківської традиції".

¹ Прикладом останнього, зокрема, може слугувати переважна більшість перекладів з фундаментальної праці "Свод древнейших письменных известий о славянах". – Т. I. – М., 1991; Т. II. – М., 1995.

² Тут та далі посилання на тексти творів ранньосередньовічних авторів подаються за вказаним у попередньому посиланні виданням: Свод ... – Т. I. – С. 111.

³ Там само. – Т. I. – С. 185.

⁴ Там само. – Т. I. – С. 183 – 185.

⁵ Там само. – Т. I. – С. 369 – 373.

⁶ Там само. – Т. I. – С. 107.

⁷ Там само. – Т. I. – С. 375.

⁸ Там само. – Т. I. – С. 107 – 109, 201.

⁹ Доволі своєрідний погляд як на походження слов'ян взагалі, так і на походження самого терміну "склавини", зокрема, був викладений порівняно нещодавно американським дослідником румунського походження Ф. Куртою (Curta F. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region*. – Cambridge, New York, 2001. – P. 500 – 700). Критичному розгляду побудов Ф. Курти був практично повністю присвячений цілий номер часопису *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. № 2 (4). – СПб., 2008.

¹⁰ Свод ... – Т. I. – С. 185.

¹¹ Там само. – Т. II. – С. 43.

¹² Там само. – Т. I. – С. 375.

¹³ Там само – Т. II. – С. 91 – 211.

¹⁴ Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – К.-Чернівці, 2001. – С. 50.

¹⁵ Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 33 – 50.

¹⁶ Див., наприклад, Приходнюк О.М. Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования. – Воронеж, 1998. – С. 61 – 71; Гавритухин И.О. Понятие пражской культуры // Труды Государственного Эрмитажа. – Вып. XLIX. – СПб., 2008. – С. 10 – 17.

¹⁷ За сучасними поглядами празька та пеньківська археологічні культури не вичерпують всього культурного різноманіття ранньосередньовічного слов'янства (див., наприклад, Гавритухин И.О. Вказ. праця. – С. 18 – 19.), однак оскільки увага у пропонованій нами статті зосереджена саме на склавинах та антах, то ми обмежуємося тільки цих культурних традицій, репрезентованих певними старожитностями.

В статье рассматривается вопрос о целесообразности использования термина "славяне" как эквивалента склавинов ранневизантийских источников VI – VII вв. Такое употребление термина, на наш взгляд, приводит не только к подмене понятий в рамках современного терминологического аппарата, а и не отвечает содержанию, вкладывавшегося в понятие "склавины" авторами начала средневековья. В этом контексте также затронуты проблемы соотношения этнографических групп славян указанного периода и этнокультурных процессов в их среде с археологическими явлениями.

Ключевые слова: склавины, анты, славяне, раннее средневековье, археологическая культура.

The article examines the relevancy of using of the term "Slavs" as the equivalent of Sklaveni in Early-Byzantine sources of VI – VII c. In our opinion, using of this term not only leads to the substitution of ideas within modern terminological body, but also does not correspond the meaning of the term "Sklaveni" conveyed by Early-Mideaval authors. In this context the correlation of ethnographic groups of Slavs of the mentioned period and ethnocultural processes in their environment with archaeological phenomena have been shown.

Key words: Sklaveni, Antes, Slavs, Early-Medeival, archaeological culture.